

A
HERMAN
OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE

LXI. (2022)

HERMAN OTTÓ MÚZEUM
A TUDOMÁNYOK ÉS MŰVÉSZETEK KINCSESHÁZA

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
2022

ANNALES MUSEI DE HERMAN OTTÓ NOMINATI

A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
LXI.

MISKOLC
2022

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museum, Miskolc (Hungary)
Les Annales du Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Főszerkesztő:
SZOLYÁK PÉTER

Szerkesztette:
TÓTH ARNOLD

A szerkesztésben közreműködött:
CSENGERI PIROSKA

Technikai szerkesztő:
WATAH VERONIKA EDINA

ISSN 0544-4225

Borítóterv:
FEKETE RÓBERT, SZOLYÁK PÉTER

Lektorálta:
Gyulai Éva, Hegyessy Gábor, Papp Szilárd, Pósa Patrícia,
Simon Zoltán, Sziszkoszné Halász Dorottya, Tringli István, Viga Gyula

Angol fordítás:
Medve Csaba és a szerzők

Borítóképek (balról jobbra):

1. Sárospataki fehér tányér (Kazinczy Ferenc Múzeum, fotó: Szoboszlai Marcell)
White plate from Sárospatak (Kazinczy Ferenc Museum, photo by Marcell Szoboszlai)
2. Bocskai-öltöny, 1941, Miskolc, Boros Gábor angol úriszabó készítette
(Herman Ottó Múzeum, fotó: Mészáros Viktória)
*Bocskai formal wear, Miskolc 1941, made by bespoke tailor Gábor Boros
(Herman Ottó Museum, photo by Viktória Mészáros)*
3. Az egri káptalan oklevele és függőpecsétje, 1519. aug. 26.
(MNL OL DL 6549; digitalizálás: MNL OL)
*The letters patent and seal of the Cathedral Chapter of Eger (Agria), August 26, 1519.
(MNL OL DL 6549; digitized by MNL OL)*

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjtemények Kollégiuma támogatta.

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: Dr. Szolyák Péter PhD, múzeumigazgató

Nyomda és kötészet: Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető igazgató

TARTALOM

TERMÉSZETTUDOMÁNY

DOBRONOKI Dalma

A Zempléni-hegység és környékének zuzmói Főriss Ferenc gyűjteményében7

RÉGÉSZET

BONDÁR Mária – GUCSI László

Különleges késő rézkori leletgyűjtemény Csincseről. Újabb kocsimodellek 23

GYULAI Ferenc – HAJDU Melinda – KOVÁCS Nikolett – MISKOLCZI Melinda – NÉMETH Attila

Régészeti lelőhelyek archaeobotanikai vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 39

BOCSI Zsófia – FAZEKAS Gyöngyi – GIBER Mihály

Beszámoló a bükkzsérci római katolikus templom előzetes műemléki kutatásáról..... 85

MISKOLCZI Melinda

A Herman Ottó Múzeum régészeti kutatásai 2021-ben 127

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

GYULAI Éva

Jobbágytelekből nemesi birtok – Máthé Benedek 1519. görömbölyi adománya..... 151

GULYÁS László Szabolcs – KÖVÉR Adrienn

Magyar nyelvű ingatlanszerződések a sátoraljaújhelyi levéltárban (1572–1763).

Forrásközlés – az iratok regesztái 165

KAPUSI Krisztián

A történelmi Miskolc utcanevei a modern korban (1880–1989)..... 181

VÁMOSI Katalin

Hogyan lesz egy neves szabóból a Méretes Ruházati Szövetkezet fiókvezetője?

Boros Gábor (1910–1987) miskolci férfiszabó kálváriája az angol úriszabóságtól a konfekcióig..... 207

KIS József

Miskolc környéki tömeggyilkosságok a vészidőszak idején..... 219

NÉPRAJZ

BODNÁR Mónika

Bódva-völgye textilkultúrája – A Laki-Lukács László-féle textilgyűjtemény..... 241

DARMOS István

A néprajzi gyűjtemény gyarapodása a Petőfi Irodalmi Múzeum Kazinczy Ferenc Múzeumában..... 263

KÖZLEMÉNYEK

KOVÁTS Kornél

„A megszépített múlt a megszépített jelen záloga.” – több, mint 40 év

a Herman Ottó Múzeum szolgálatában. Tíz éve hunyt el Kováts Tibor restaurátor 273

Szerzői útmutató 287

TABLE OF CONTENTS

NATURAL SCIENCE

DOBRONOKI, Dalma

Lichens of the Zemplén Mountains and their surroundings in Ferenc Főriss's collection7

ARCHAEOLOGY

BONDÁR, Mária – GUCSI, László

A remarkable Late Copper Age assemblage from Csincse. A set of new wagon models.....23

GYULAI, Ferenc – HAJDU, Melinda – KOVÁCS, Nikolett – MISKOLCZI, Melinda – NÉMETH, Attila

Archaeobotanical investigations of archaeological sites in Borsod-Abaúj-Zemplén County39

BOCSI, Zsófia – FAZEKAS, Gyöngyi – GIBER, Mihály

Report of the prior monument research of the Roman Catholic Church of Bükkzsérc.....85

MISKOLCZI, Melinda

Archaeological research at the Herman Ottó Museum in 2021 127

HISTORY

GYULAI, Éva

Noble estate from a serf's plot – Donation of Benedek Máthé in Görömböly, 1519..... 151

GULYÁS, László Szabolcs – KÖVÉR, Adrienn

Hungarian real estate purchase agreements from the archive of Sátoraljaiújhely (1572–1736)..... 165

KAPUSI, Krisztián

Street names of the historic city of Miskolc in the Modern Era (1880–1989) 181

VÁMOSI, Katalin

From renown tailor to the manager of the Clothing Cooperative. The hardships of gentlemen's tailor Gábor Boros (1910–1987), from bespoke tailoring to made-to-measure clothing.....207

KIS, József

Mass murders in the area of Miskolc during the Holocaust219

ETHNOGRAPHY

BODNÁR, Mónika

The textile culture of the Bódva Valley – the textile collection of László Laki-Lukács241

DARMOS, István

Acquisitions of the ethnographic collection in the Kazinczy Ferenc Museum of the Petöfi Literary Museum263

PROCEEDINGS

KOVÁTS, Kornél

A beautified past is the key to a beautiful present – Over 40 years in service of the Herman Ottó Museum. Ten years after the passing of restorer Tibor Kováts.....273

Author's guide.....287

KÜLÖNLEGES KÉŐ RÉZKORI LELETEGYÜTTES CSINCSEŐRŐL ÚJABB KOCSIMODELLEK

Bondár Mária – Gucsi László

ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, MTA Kiváló Kutatóhely
bondar.maria@abtk.hu, gucsi.laszlo@abtk.hu

Absztrakt: Csincse–Gomba Barna földje lelőhelyen (M3 autópálya 14. lh.) került elő 1995-ben egy különleges leletegyüttes, amelynek egyik darabját, egy kocsimodellt, 2022 februárjában bemutatták a *Hónap műtárgya* sorozatban a Magyar Régész Szövetség honlapján, átvéve a miskolci Herman Ottó Múzeum *ÉszLelet* című kamarakiállításának anyagát. A tanulmányban a badeni kultúra egyedi összetételű „szettjét” mutatjuk be.

Gucsi László maga is készít őskori technikával kerámiát, a tárgyakat ezzel a tudással írta le. Részletesen elemezte a készítési technikát, a tárgyak formáját és díszítését is. Megfigyelései túlmutatnak a régészeti publikációk általában vett edényleírásain. Meg tudta határozni, hogy több, különböző tudásszintű fazekas munkái kerültek a 293. gödörbe. A három kocsimodell esetében szabad szemmel nem látható használati nyom, a többi tárgyon azonban enyhe mértékű hasznátság dokumentálható. A kerámiák törési struktúrái a deponálásuk előtti szándékos rongálásukra engednek következtetni.

Bondár Mária a három különböző méretű kocsimodellként meghatározott tárgy analógiáit és távolabbi összefüggéseit is érintve részletesen bemutatta, miért lehetnek kocsik a kerekek nélküli tárgyak.

Kulcsszavak: badeni kultúra, kocsimodellek, készítési technika, tárgybiográfia

ELŐZMÉNYEK

2022. február 8-án láttam egy fotót a Facebookon a csincsei kocsiról, a *Hónap műtárgya* sorozatban szereplő, 2021-ben újrestaurált tárgyról, egy festett kocsimodellről.¹ Megnéztem a feljegyzéseimet, miért nem tudok erről a kocsiról? 2010 körül a kocsikönyvemhez (BONDÁR 2012; 2012a) végzett anyaggyűjtésben ez nem szerepelt, mert semmilyen információ nem volt róla az előzetes ásatási jelentésben. György László 2014-ben elkészült doktori munkájában egyetlen rajzos táblán szerepel a leletegyüttes (GYÖRGY 2014, 14. tábla), konzultáltunk is ennek kocsijáról, amelyet György László részletesen be is mutatott (GYÖRGY 2014, 85–90), és feltételeztem, a kolléga majd publikálja, így el is feledkeztem e leletekről.

Még a hír megjelenésének estéjén írtam az ásatónak, Wolf Máriának és érdeklődtem, megkapta-e tőle már valaki közlésre a tárgyat. Wolf Mária gyorsan válaszolt, hogy engedélyezi számomra a közlést

– amelyet ezúton is köszönök – és forduljak Csengeri Piroskához a továbbiakért. Ő is azonnal reagált a megkeresésre és sokat segített az előkészületekben (kutatási engedély kérése, a tárgyak és dokumentáció előkészítése, hivatalos fotó kérése a 293. objektumban talált, különleges tárgyegyüttesről).

2022. március 29-én Gucsi László kollégámmal, aki szintén kutatási engedélyt kapott, utaztunk Miskolcra. Legelőször a leleteket néztem meg a raktárban, majd a múzeumban a dokumentációt. Gucsi László a tárgyakat rajzolta és írta le apró részletességgel, a készítés módjára is figyelve.

A LELŐHELY ÉS A KÜLÖNLEGES LELETEGYÜTTES OBJEKTUMA

A lelőhely a Csincse-patak partján, egy kb. ÉK–DNy irányú dombon, az autópálya 145,4 és 145,6 kilométerszelvényei között helyezke-

1 <https://www.facebook.com/regeszszovetseg/photos/g.60533070215/5475052972524702> (2022. február 8.)

dik el, az M3-as autópálya kijelölt nyomvonalán. A területen terepbejáráson szórványos őskori és császárkori edénytöredékeket találtak. A leletmentő ásatáson 1994–1995-ben hat hónap alatt 5400 m²-t tártak fel. A feltárás nem terjedt ki a domb egészére. A kijelölt területen 388 objektum került elő, köztük a badeni kultúra telepmaradványa és temetkezései is. Egy késő rézkori csontvázas sírt (benne omphaloszos csésze és bikónikus edény volt) és több, rossz állapotban megmaradt hamvasztásos sírt is megfigyelt az ásató, mivel ezek igen közel voltak a felszínhez, teljes épségben egyiket sem tudták feltárni (WOLF 1997, 62).

A lelőhelyről említett sírok a 2018-ban elnyert, *A Kárpát-medence késő rézkori temetkezéseinek komplex elemzése* c. NKFI K-128413 pályázatomban kapcsán kerültek ismét előtérbe, ezért terveztem már miskolci anyaggyűjtést, de még nem valósult meg. A különleges leletegyüttes azonban felgyorsította ezt a munkát is. A lelőhely RAJNA András szakdolgozatában (2002) és GYÖRGY László PhD disszertációjában (2014) is szerepel. Ez utóbbiban György László a kérdéses rézkori temetkezések között említi a csincsei sírokat. A két sír egyike (209. objektum) csontvázas volt, téglalap alakú sírgödörbe, háton fekvé eltemetett halottal. Edénymellékletei György L. szerint vaskoriak lehetnek. A másik sír (215. objektum) egy állítólagos urnás temetkezés. Ennek további részletei nem ismertek György L. azt írta, az ásatási dokumentáció sem adott bővebb felvilágosítást. Az ásatási rajzok alapján György L. inkább egy gödör leleteinek tartotta a különleges együttest (GYÖRGY 2014, 23).

A temetkezések anyaggyűjtése ezért okafogyottá vált, de a különleges „szett” fontossága, kárpótolta a csalódottságomat.

Az 1994–1995. évi ásatási napló – bár autópályás ásatás volt – ekkor még hagyományos módon készült, azt írta le, hogy egy-egy adott napon milyen munkát végeztek a feltáráson. Nem kellett még önálló objektumlapokat és leletkísérőket készíteni. A dokumentáció gondosan gépelt, a rajzok és fotók a kor követelményeinek megfelelően papíralapon megtalálhatóak, digitális változatuk sajnos nincs.

A dokumentáció átnézésekor nem találtam a gödörre vonatkozó részletesebb leírást, csak annyit, hogy 1995. június 8. csütörtökön folytatták a 291–292–293. objektumok bontását és június 9-én pénteken befejeződött a 292–293. objektumok bontása.

Sajnos, arról nem találtam feljegyzést, hogy a feltárt leletegyüttes tárgyai milyen helyzetben voltak a gödörben, és egymáshoz viszonyítva hol és hogyan helyezkedtek el. A két egymás melletti gödör rajzán rögzítették azonban, hogy két bögre töredéke egymástól távolabb került elő, a gödrök közös falánál pedig edénytöredékek voltak.

A lelőhelyről és a számunkra nagyon érdekes gödörről György L. PhD disszertációjában találunk részletesebb adatokat. A feltárt területen 46 késő rézkori objektum került elő. Az ásatási dokumentációban a felszínrajznak csak egy része maradt meg, így a gödrök elhelyezkedéséről viszonylag kevés információ van. A feltárt terület D-i felének térképe alapján az objektumok egymástól 5-10 m-re elhelyezkedő kisebb csoportokat alkotnak (GYÖRGY 2014, 172, 6–8. tábla).

A 293. objektum leírásánál érzékelhető, hogy György L. az ásatási rajz alapján írta le a gödör betöltését, formáját, a gödörről magáról részletes leírást nem közölt. A 293. objektum leírását György Lászlótól idézzük (GYÖRGY 2014, 13. lh. Katalógus 37–38).

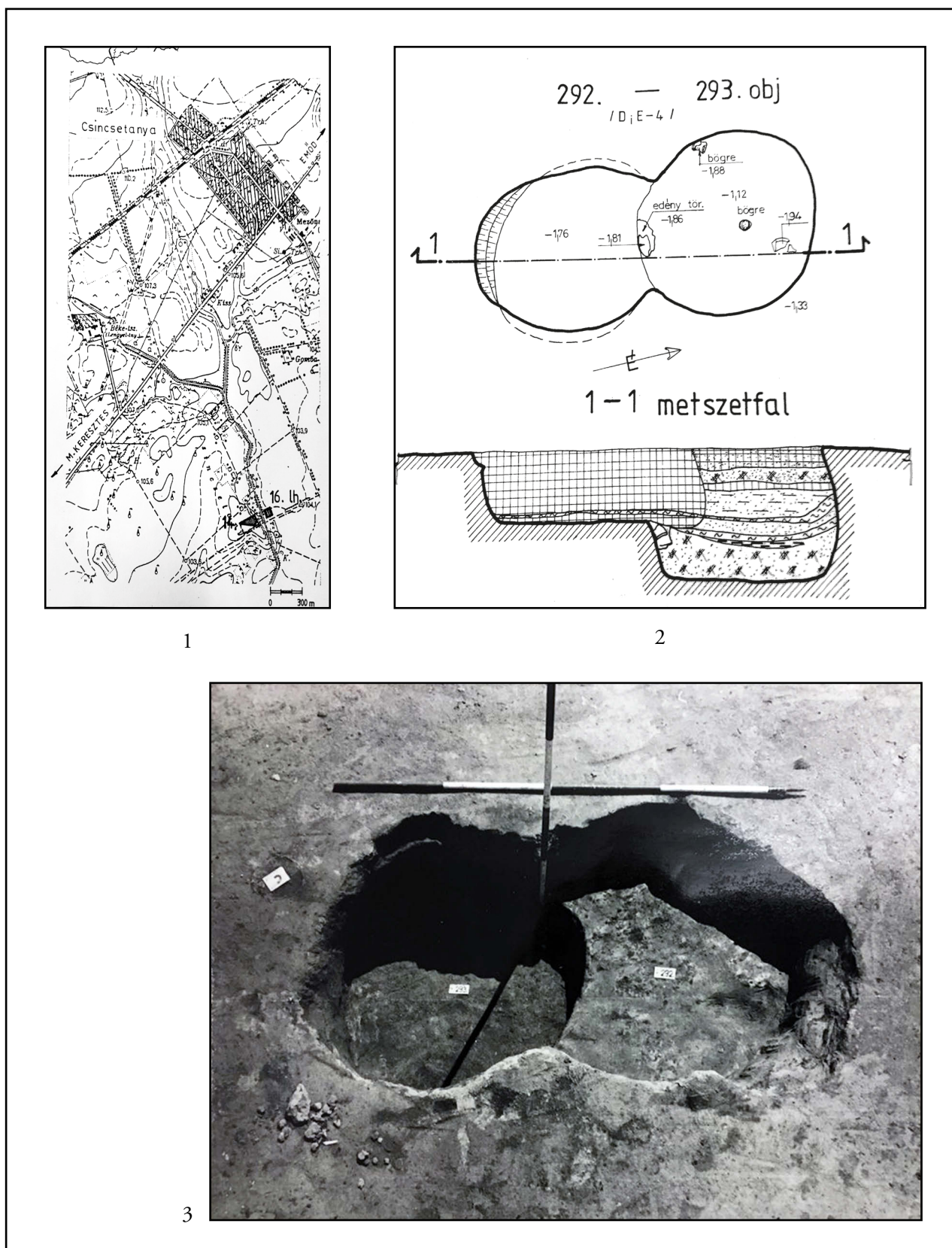
„A 293. objektum:

Kerek, enyhén méhkas alakú gödör a feltárás K-i részén (12. tábla). A gödör D-i oldalát metszi a 292. objektum. Betöltése réteges: 1. sárga homokkal kevert szürke humusz a felső 12 cm-en; 2. alatta sárga homokkal kevert barna humuszréteg (kb. 10 cm) helyezkedik el; 3. ezt követi egy vékony, sötétszürke sáv; 4. ez alatt egy vastagabb (kb. 20 cm) sárga, homokos betöltés található; 5. kb. 45 cm mélységben egy vékony hamus réteg húzódik; 6. alatta sárga homok (8-10 cm); 7. majd egy újabb vékony hamus csík látható; 8. ez alatt – egy 65 cm széles részen – faszenes betöltés helyezkedik el (kb. 60 cm mélységben); 9. a gödör alsó részén egy vastagabb (20-30 cm-es), sárga homokkal kevert barna humuszréteg található.

Átmérője: 130 cm; mélysége: 80 cm

Leletanyaga: A gödörből viszonylag kis mennyiségű, de annál érdekesebb leletek láttak napvilágot. Összesen 8 kerámiatöredék sorolható ide (Ltsz.: 96.2.1267–1274)."

György L. leírásából kimaradt egy leltározatlan bögre peremtöredéke, így 9 edény töredéke volt a gödörben. György L. szerint a feltárt terület K-i részén elhelyezkedő 293. gödör betöltésében váltakozva egymást követő humuszos, homokos és hamus, faszenes réteget lehetett elkülöníteni. A leletek a legalsó réteg tetején egy faszenes réteg alatt helyezkedtek el (GYÖRGY 2014, Katalógus 12. tábla). Ez a jelenség arra utalhat, hogy a gödörben vagy környékén egy (vagy több) szertartást

1. kép. 1: Csincse–M3 autópálya 14. lelőhely. 2: a 292–293. objektum rajza. 3: a 293–292. objektum fotója az ásatási dokumentációból
 Fig. 1. Csincse–Gomba Barna földje site (M3 motorway, Site 14) 1: the site. 2–3: Pits 292–293. drawing and photo from the excavation documentation

végezhetek, melyek során a felhasznált edényeket végül összetörve tették az objektumba (GYÖRGY 2014, 90).

A 293. OBJEKTUM KERÁMIALELETEI

Tál

Töredékes, több darabból ragasztott, kb. 80%-a van meg. Alja ívelten csonkakúpos, válla enyhén hangsúlyozott, pereme erősen kihajló. Egy helyen a peremből induló fül található, melynek alsó támaszkodási pontja keskenyebb, mint a felső. A fülnek a peremhez csatlakozó részénél ívelt vonalban kiemelkedő lapos tetejű, szögletes alapú „bütyöksor” található. A két szélső magasabb a középső négyhez képest, mely utóbbiak erős bevágásokkal vannak egymástól elválasztva. A fül oldalánál a perem kevésbé hajlik ki, így az amúgy szabályos kör alak e helyen felülnézetből „behorpad”. A fényezése kívül vízszintes irányú a nyakon-peremen, viszont függőleges irányú a tál alsó részén, itt a bekarcolt díszítéseket elkerüli, mely háromszögek ezáltal nyers felületűek. A fényezés belül sugárirányú (függőleges) a teljes felületen. A perem élét körben ferde apró benyomkodássor díszíti, melyek kialakításakor a perem külső felületén a benyomkodások kis kitüremkedéseket okoztak. A vállat vízszintes sorban díszítő benyomkodássor galagonya (*Crataegus*)² magjával készült. Ez alá bekarcolt vonalakkal sraffozott háromszögminták kerültek, melyek viszonylag hanyag vonalvezetésűek, ezek kialakítása alacsonyabb tudásszintet vagy odafigyelést tükröz, mint amit a tárgy egészét jellemző formai jegyek mutatnak. Alján több párhuzamos, de egymást is keresztező és több irányban futó karcok láthatók. Ez alapján a fenék a külső oldala felől lefaragott, elvékonyított. Helyenként a vékonyítás veszélyesen eltűzött. Peremén két helyen csorbulás található, a fültől jobbra 45°-nál: 2,2 cm széles, a fültől jobbra 60°-nál 1,2 cm széles, melyek használati sérülésnyomok. A fültől közvetlenül jobbra eső hiányzó rész törési struktúrája utalhat szándékos összetörésre. A leleten több helyen papír alapú ragasztószalagról származó ragasztóanyag tapadt vastagon a kerámiához, ezt a későbbi restaurálás során nem sikerült maradéktalanul eltávolítani, mely sávokban fekete nyomokat hagyott. Fekete, barna foltos. Pá.: 27,6 cm, Tá.: 8 cm, M.: 12 cm, Fv.: 2–5 mm. Faz.: 5. Ltsz.: HOM: 96.2.1274 (2. kép 6).

1. Bögre

Ép, de a füle hiányzik. Alja-hasa-válla enyhén és aszimmetrikusan profilált. Kívül fényezett, mely a nyakon-peremen vízszintes irányú, a vállon-hason függőleges irányú. Pár helyen erősebben rányomott eszközhasználat figyelhető meg, mellyel talán besimításokat igyekezett létrehozni a tárgy készítője. Belül kézzel simított felületű. Pereme a füllel szemben közepes mértékben kopott, valamint a teljes fenéke is hasonlóan kopott. Pereme a fültől jobbra kitört, hasonló méretű és közel háromszög alakú rész hiányzik innen, mint az 1268. ltsz.-ú lelet mellé csomagolt peremtöredék. Barna, fekete foltokkal. Pá.: 4,5 cm, M.: 6,1 cm, Fv.: 3–5 mm. Faz.: 2. Ltsz.: HOM 96.2.1267 (2. kép 3).

2. Bögre

Ép, de a füle hiányzik. A perem fülhöz csatlakozó részénél egy illesztési felület mentén törött. Ez alapján a tárgy készítésekor a pereme kissé fel lett csípve, majd a fül a perem belső oldalához lett dolgozva. A bögre testén lévő besimítások kialakítása lentről felfelé irányban történt. Kívül fényezett, a fenék simított. Belül a perem-nyak csak kézzel simított, de gondosan. A fenéken egy szőrszál, vagy egy vékony gyökérdarab lenyomata látható. Peremén hét helyen kis csorbulások vannak, a füllel szembeni szakaszon 2,5 cm széles részen sorozatosak a csorbulások és kopott a perem éle. Szürkésbarna, barna, sárgásbarna foltokkal. Pá.: 4,9 x 5,1 cm, M.: 6,2 cm, Fv.: 3–4 mm. Faz.: 4. Ltsz.: HOM 96.2.1268 (2. kép 2).

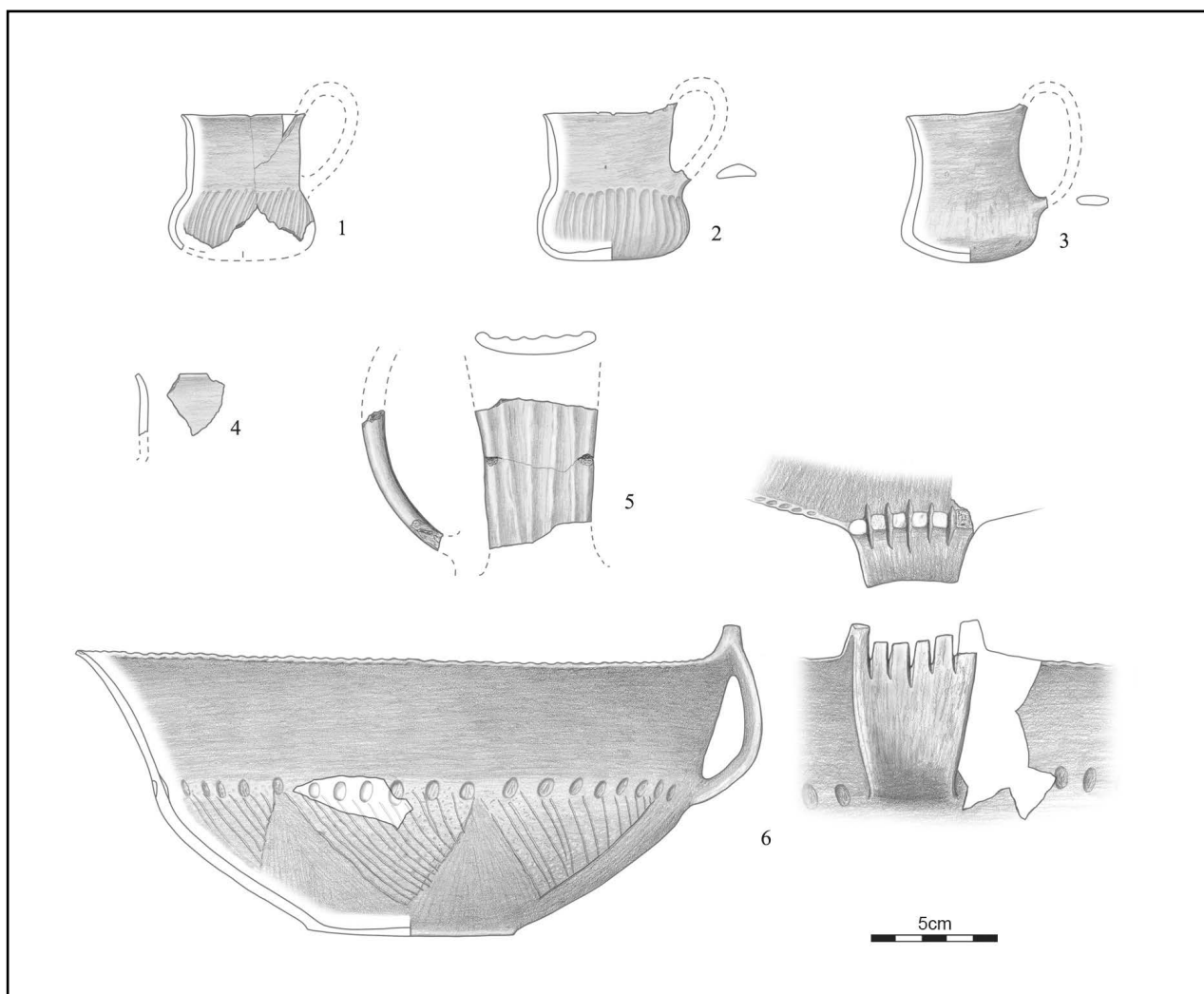
3. Bögre

Töredékes, három darabból ragasztva, az eredeti tárgy kb. 40%-a van meg. A bögre testén lévő besimítások kialakítása fentről lefelé irányban történt. Kívül fényezett, belül csak a perem alatt 1,5 cm-es sávban, lejjebb a nyak simított, a váll-has magasságánál nyers felületű. Sötétbarna. Pá.: 4,9 cm. Faz.: 5. Ltsz.: HOM 96.2.1270 (2. kép 1).

Bögreperem a 1268. ltsz.-ú lelethez csomagolva

A többihez hasonló méretű bögre egy peremtöredéke. Kívül fényezett, belül simított. Sárgásbarna, barna. Fv.: 3–4 mm. Faz.: min. 3. A 1268. bögrével egybe csomagolva, leltári száma nincs. (2. kép 4).

2 A mag meghatározása: Mervel Máté. ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola

2. kép. Csincse, a leletegyüttes edényei. 1–3: bögrék, 4: peremtöredék, 5: fültöredék 6: tál (Gucsi László rajza)
 Fig. 2. Csincse, the vessels of the assemblage (drawing by László Gucsi)

Fül

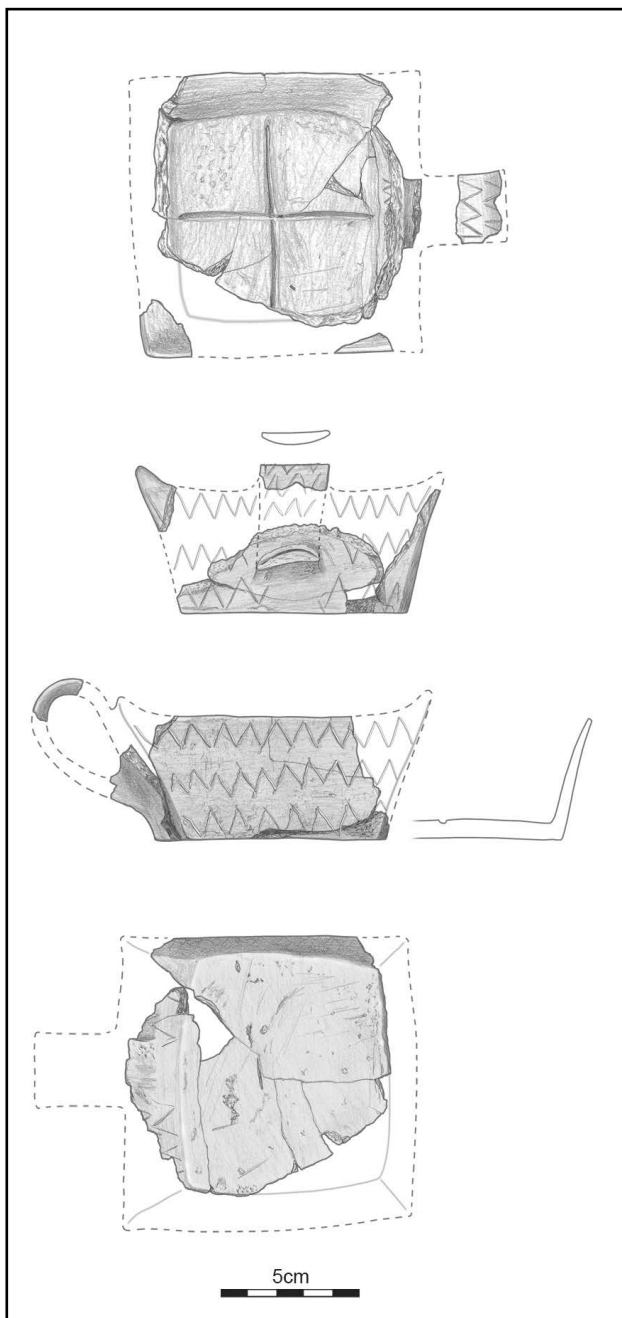
Tál vagy nagyobb korsó füle lehetett. Két töredékből ragasztva. A töredék alsó része keskenyebb, mint a felső része. A szélei szebben fényezettek, a besimítások karcosak. Szélessége 4–4,8 cm. Szürke, narancsos, barna. Faz.: min. 3. Ltsz.: HOM 96.2.1269 (2. kép 5).

1. Kocsimodell

A legkisebb méretű a három hasonló lelet közül. Erősen töredékes, kb. 40 %-a van meg. Fordított csonka gúla alakú tárgy, melynek sarkai felcsúcsosodnak. Egyik oldalán a peremből induló és az edényttest alsó harmadához csatlakozó füle volt. Az oldalak belső felülete fényezett. Az alja belül kézzel szépen simított, kívül rücskös, felületén karcolásokkal, kevésbé eldolgozott. Oldala kívül kézzel simított, de több helyen hanyagabb

kivitelezésű, rücskösebb, nyersebb felületű. A bekarcolt háromszögek kialakítása azonnal a megformált tárgy elkészülte után történt. A felületen sok eldolgozatlan formázási nyom van és egyéb véletlenszerű bekarcolások is, valamint helyenként enyhén kézzel simított. A bekarcolt vonalak erősen sorjásak. Helyenként későbbi, enyhébb simítások elkenték a bekarcolt vonalakat. A tárgy oldalához csatlakozó fül csonkjának felső ívén látható egy illesztési felület a kerámia szövetében. Ez a fül belső oldalát megerősítő kis agyagdarab bedolgozásának nyoma. Díszítése a meglévő oldalai alapján, körben három, vízszintes sorba rendezett, bekarcolt zeg-zug motívumból állt, melyek közei vörös pigmenttel voltak sávokban festve. A másik két kocsi alakú tárgytól eltérően, ennek a füle is díszített volt, hasonló zeg-zug mintákkal. A többi kocsinál rosszabb megtartású, fel-

tehetően kissé gyengébben égetett példány. Leginkább a fülnél, anyaga lemezesen széteső, meglazult szerkezetű. A törésfelületeinek és törésvonalainak struktúrája utalhat szándékos összetörésre. Feltételezhető egy ütőeszköz becsapódásának a nyoma a külső oldalon a fenék élénél, a fülhöz közeli jobb oldali saroknál. Fekete. Alja 7,1 x 7,3 cm, M.: 4,7 cm, Fv.: 3-8 mm. Faz.: 3. Ltsz.: HOM 96.2.1271 (3. kép).

3. kép. Csincse, az 1. kocsimodell (Gucsi László rajza)
Fig. 3. Csincse, wagon model no. 1. (drawing by László Gucsi)

2. Kocsimodell

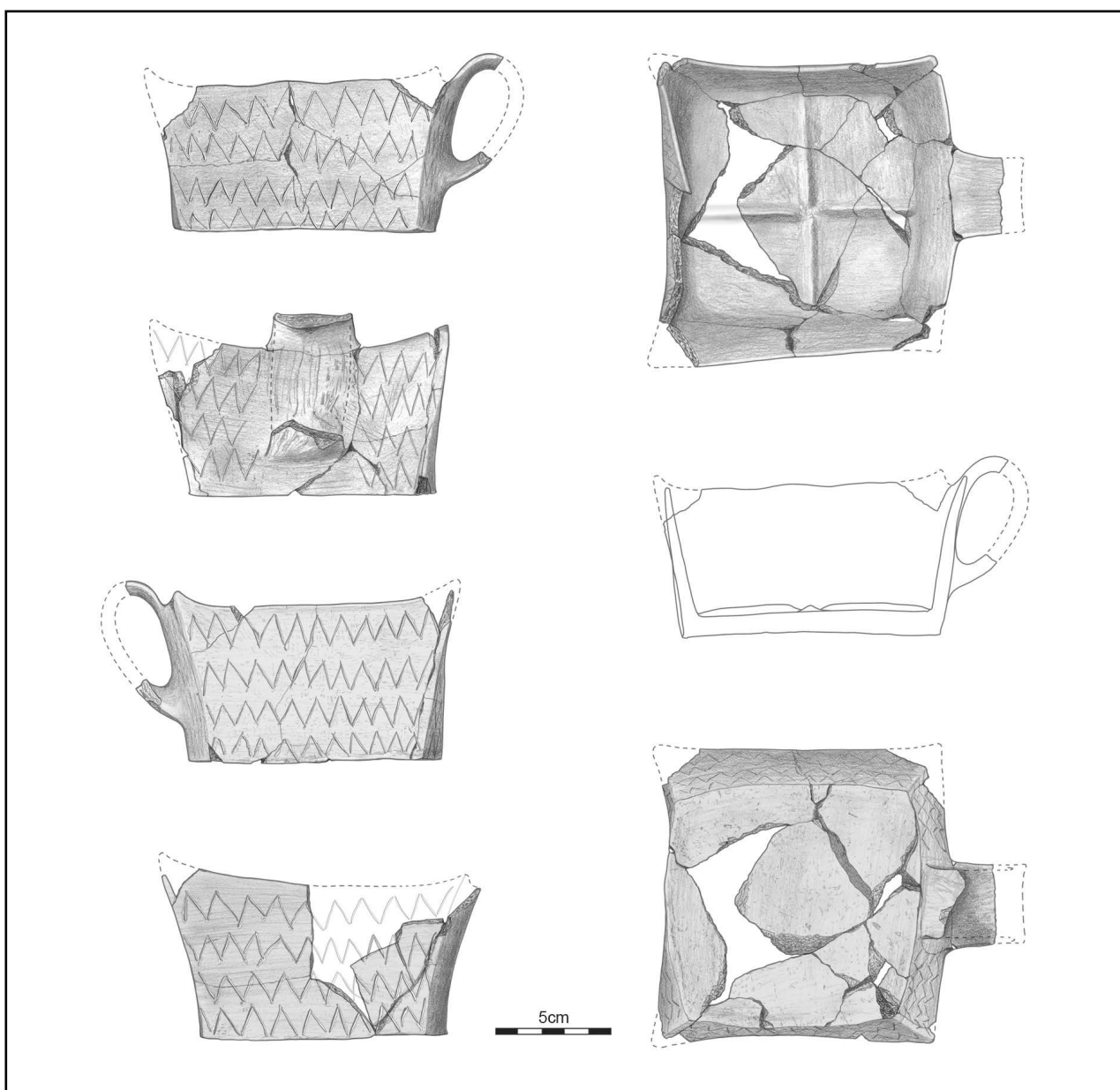
Töredékes, több darabból ragasztott, az eredeti tárgy kb. 70%-a maradt meg. Fordított csonka gúla alakú edény, melynek sarkai felcsúcsosodnak. Összhatásában kissé hanyag kialakítású. Egyik oldalán a peremből induló és az alsó harmadához csatlakozó füle van. Alján, belül egy kereszt alakban elrendezett bordadísz található, azonban a bordák nem metszik egymást, hanem egy kis üres rész körül végződnek. Díszítése mind a négy oldalán, négy vízszintes sorba rendezett, bekarcolt zeg-zug motívumból áll, melyek közei vörös pigmenttel voltak sávokban festve. A bekarcolások viszonylag szabályosak, de a füllel szembeni oldalon erősen sorjásak. A fültől jobbra és balra lévő alsó zeg-zug mintasorok kisebbek a felettük lévőknél. Felülete kívül nyersen, kézzel simított, belül az alja kavicsal simított. Belül az oldalak viszonylag szépen, de látható eszközhasználati irányokkal simítottak. Csak a perem éle és a fül felső íve fényezett. A törésfelületek és törésvonalak struktúrája szándékos összetörést valószínűsít, mert több helyen kagylós törések láthatók. Konkrétabban azonosítható becsapódásnyom hiányában az is lehetséges, hogy a tárgy peremével lefelé volt a földre helyezve, és rátapostak a deponálása előtt. A leleten több helyen papír alapú ragasztószalagról származó ragasztóanyag tapadt vastagon a kerámiához, ezt a későbbi restaurálás során nem sikerült maradéktalanul eltávolítani, mely sávokban fekete nyomokat hagyott. Alja 10,5 x 11 cm, M.: 7,7 cm, Fv.: 4-10 mm. Faz.: 3. Ltsz.: HOM 96.2.1273 (4. kép).

3. Kocsimodell

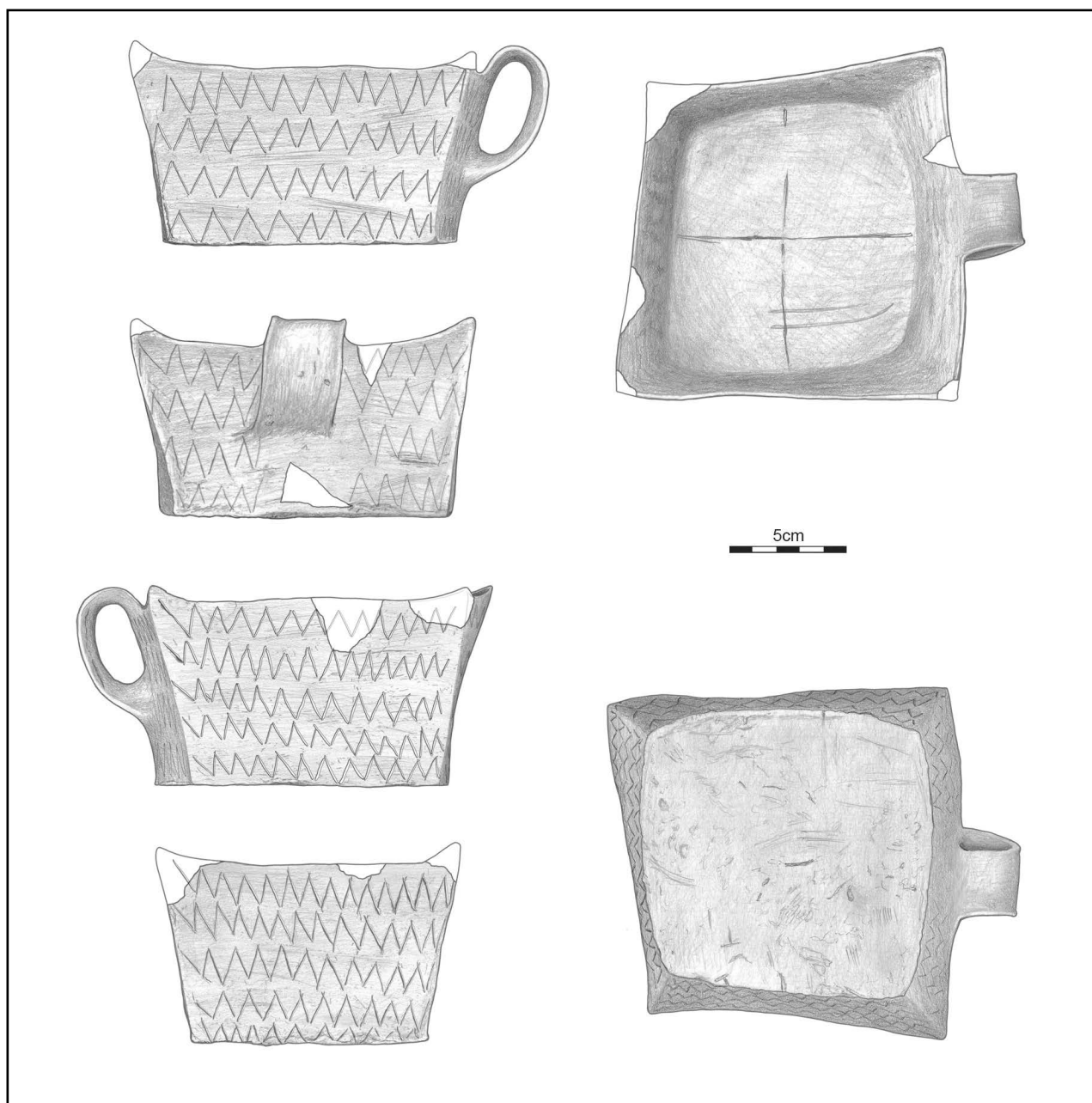
A legnagyobb méretű a három hasonló lelet közül. Töredékekből ragasztott, kiegészített, kevés és kisméretű töredékek hiányoznak csak a leletből, melyek a tárgy kb. 5%-át jelentik. Fordított csonka gúla alakú kocsimodell, melynek sarkai felcsúcsosodnak. Egyik oldalán a peremből induló és az edénytest középvonalához csatlakozó füle van, mely kissé ferdén került kialakításra. A teljes tárgy megformálása erősen aszimmetrikus. A lelet gazdagon díszített. Belül a kereszt alakú bekarcolások hanyagon kivitelezettek. A készítője korlátozva volt a megszokott eszközhasználatban a tárgy magas pereme miatt, az eszközt nem tudta a művelethez megszokott, lapos szögben tartani. További két párhuzamos vonal később került besimítésre, melyek kissé szabályosabban, de enyhébb nyomással végzett eszközhasználatot mutatnak és a kereszt egyik szárán áthaladnak. Oldalainak

díszítése két esetben négy, a másik két esetben pedig öt vízszintes sorba rendezett, bekarcolt zeg-zug motívumból áll, melyek közei vörös pigmenttel voltak sávokban festve. A fültől balra és a füllel szemközti oldalak bal szélén lévő első függőleges bevágássor más szögben van a többihez képest és nagyobb teret foglal. E két díszített panel kivitelezésének mozdulatsorai láthatóan különböznek a másik két oldaltól. Ez esetben felvethető két különböző egyén kézjegye. Az öt sor zeg-zug motívummal ellátott oldalak esetében a bal szélüknél bekarcolt, laposabb szögű függőleges sor kialakítása figyelhető meg. Ez egy függőleges irányú térfelosztást

enged meg rekonstruálni. A dísz kialakítását később vízszintes soronként folytatta a készítője, de már más szögben és kéztartásban volt a tárgy a további vonalak bekarcolásakor. A füllel szembeni oldalon az is rekonstruálható, hogy készítője fentről lefelé haladt a sorokkal, mert a legalsó hanyagabb és be van szorítva a maradék helyre. A törésfelületeinek és törésvonalainak struktúrája utalhat szándékos összetörésre, de becsapódás nyoma nem látható. Alja nyers felületű, a külső oldalai nyersen, kézzel simítottak, belül fényezett. Alja 12,6 x 12,3 cm, M.: 8,6 cm. Faz.: 3. Ltsz.: HOM 96.2.1272 (5. kép).

4. kép. Csinse, a 2. kocsimodell (Gucsi László rajza)
Fig. 4. Csinse, wagon model no. 2. (drawing by László Gucsi)

5. kép. Csincse, a 3. kocsimodell (Gucsi László rajza)
 Fig. 5. Csincse, wagon model no. 3. (drawing by László Gucsi)

TÁRGYBIOGRÁFIAI MEGFIGYELÉSEK A 293. OBJEKTUM KERÁMIALELETEIN

A 293. objektum leletegyüttesét a fazekasok tudásszintjének, a használati nyomok értékelésének és a tárgyak fragmentáltsági jellegének, mértékének szempontjából vizsgáltuk.

Készítéstechnikai jegyek

A tárgyleírásokban részletesen leírt formázási nyomok beleillenek a badeni kultúra fazekasainak repertoárjáról szerzett eddigi ismereteinkbe. A kisszámú lelet azonban nem teszi lehetővé egyes, területenként változó fazekas „iskola” vagy lokális tradíció meglétének körvonalazását (Gucsi 2021). Ehhez a lelőhely teljes anyagának elemzése lenne szükséges.

Egy érdekes párhuzam azonban mindenképpen említésre méltó. A leletegyüttes tálja a fényezési irányok szempontjából megegyező egy budakalászi tállal (BONDÁR 2009, Pl. CLXIX. 13). Mindkét tárgynak a teljes belső felülete függőleges irányban fényezett (a peremet is beleértve). Készítési szempontból érdekes, hogy a tálak peremének belső ívét horizontális irányú mozdulatsorral érdemes fényezni. E két tárgy esetében azonban ezt a praktikusságot valószínűleg felülírta egy hagyomány, mely vagy egy korszakra jellemző, vagy egy területileg lehatárolható csoport jellemzője is lehet.

A tárgyleírásokban egyenként nem említettük, mert mindhárom kocsimodell közös jellemzője, hogy a sávokban festett díszek legfelső zeg-zug mintasora mindig festett. Vagyis a festést a perem alatt lefelé csüngő háromszögekkel kezdték mindhárom esetben és haladtak lefelé úgy, hogy minden második sávot festetlenül hagytak. A három kocsimodell formázásáról kevés biztosat lehet állítani, mert nincs rajtuk semmilyen különleges nyom, amely segítené a formázás technikájának biztos meghatározását. Készülhettek agyaghurkák, szalagok felépítésével, illetve egy tömbből nyomkodással is. Legkevésbé valószínű, hogy lapok egymáshoz dolgozásával lettek megformálva, bármennyire is ez lenne logikus a szögletes forma láttán. Ami biztosan megállapítható, hogy a formázásuk sík felületen történt, a tárgyakat a felrakás folyamatának megfelelően forgatták, mozgatták a sík felületen, ezért az aljuk széle a külső élükön kiperemesedő. Az aljukon a forgatásukból, mozgatásukból eredő karcolatminták láthatók, melyek később sem lettek eldolgózva, vagyis a készítőjük a tárgyakat nem vette a kezébe, hanem a felrakás közben végig a sík felületen voltak, egészen a díszítés kialakításának mozzanatáig.

Kidolgozottság, tudásszint

A 293. objektum leletegyüttesét a készítőik tudásszintje szempontjából vizsgálva (GUCSI-SZABÓ 2018, 223–224), az alábbiak mondhatók el a kilenc leletről. Nincs közöttük teljesen kezdő egyén munkája. Kezdő-haladó munkájának értékelhető az 1. bögre (2. kép 3). Mind a három kocsimodell közepes tudásszintű fazekas munkája (3–5 kép). A bögreperem (2. kép 4) és a fültöredék (2. kép 5) készítői legalább közepes tudásszinttel rendelkeztek, de pontosabb besorolásuk nem lehetséges a kisméretű darabok alapján. A 2. bögre (2. kép 2) magasabb tudásszintről árulkodik, a 3. bögre (2. kép 1) és a leletegyüttes tálja (2. kép 6) pedig kima-

gasló tudásszintű fazekasok munkájának értékelhetők. Az eloszlás alapján megállapítható, hogy a deponált tárgykészlet összeállításakor nem volt fontos szempont a kimagasló esztétikai igénnyel és technikai tudással alkotott tárgyak összeválogatása. Ezzel szemben meglepő, hogy a viszonylag kis darabszám ellenére a fazekas mesterségbeli fejlődés majdnem teljes sorát reprezentálja a tárgye gyüttes. Hasonló kerámia depozitum a budakalászi 227. sírban figyelhető meg (BONDÁR 2009, Pl. XCV–XCVII). Az egyes tárgyak stílusjegyeinek összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a három kocsimodellt feltehetően egy személy alkotta. Habár a nagyméretű esetében a díszítés két, közepes tudásszinttel rendelkező egyénre is utalhat.

Az ismert rézkori kocsimodellek a kidolgozottságuk jellegét tekintve két fő csoportba sorolhatók.

1. Realisztikusabb igényű megformálás, trapezoid oldalakkal, minden nézetből (alulról is) szépen kidolgozott felületekkel. Kerékkel ábrázolva, melyek gondosan megformáltak. A szigetszentmártoni, a budakalászi 177. sír – és amennyire a közölt rajza alapján megállapítható – az esztergomi töredéken is a kerékagyat megjelenítő kis ellapított kidudorodást találhatunk (BONDÁR 2012a, Fig. 13. 2–3). Tengelyek a szigetszentmártoni példány esetében (BONDÁR 2012a, Fig. 15. 2), és deszkapallók ábrázolása a budakalászi 177. sír leletének alján figyelhető meg (BONDÁR 2012a, Fig. 5). A kocsiszekrény felső íve töretlen, sarlószerű, így a sarkok felcsúcsosodása folyamatos és nem bütyökszerű. A díszítés arányos, rendezett, és nem csak repetitív sorminta jellegű, hanem komplexebb.

2. Elvontabb, szimbolikusabb, utalásszerűen alkalmazott hasáb alakú forma. Ezeket repetitív mintákból alkotott sorok alkotják a díszítményt, vagy díszítetlenek. A felcsúcsosodó sarkok bütyökszerűen emelkednek ki a gyakran egyenes vonalat is alkotó peremből. Ezen tárgyak alulnézete nem fontos. Nincs kerekük, ez azonban a rézkorban eleve általánosabban megfigyelhető. A bronzkori kocsimodellekhez képest jóval kevesebb rézkori tárgyon van a forgást is biztosító tengely számára kialakított lyuk, és az előbbi realiztikusabb kivitelű csoportban említett, kerékkel ellátott három példánynak sem forgathatók a kerekai. Vagyis a kerék funkcionális működése még a realiztikusabb kivitel esetén sem volt fontos a modellek esetében. Az elvontabb megfogalmazásban alkotott darabokon pedig elegendő volt csupán egy-két karakterisztikus elem megjelenítése. Ezek megfogalmazásában a sarkain

felcsúcsosodó szögletes forma a legerősebb attribútum, mely a kerámiatárgyat felruházta a kocsi valamely absztrakt tulajdonságával (utazás – fizikai és spirituális értelemben is –, a kocsi birtoklásához fűződő státusz stb.).

Az itt felsorolt jegyek lehetnének különböző területi fazekas csoportok sajátos ismérvei is, azonban jelenleg úgy tűnik, hogy sokkal inkább a készítőik tudásszintje határozta meg e tárgyak szofisztikáltságát, realisztikusabb vagy elvontabb megjelenítését a késő rézkorban.

Használati nyomok

A leletegyüttes edényein látható kisebb használati nyomok alapján, egyik tárgyon sem tapasztalható évtizedes használat során kialakult intenzív kopás, vagy nagyobb peremszakaszt érintő csorbulássorozat. A kocsimodelleken szabad szemmel nem detektálható használati nyom, de kizárni sem lehet, hogy enyhé mértékben használatban voltak, esetleg ritka alkalmanként vették csak elő és gondosan be voltak csomagolva, vagy biztonságos helyre voltak téve. A másik lehetőség, hogy az elkészültük és a deponálásuk között nem telt el sok idő.

Fragmentáció

A fragmentáltság szempontjából elmondható, hogy összességében feltételezhető a tárgyak szándékos rongálása azok törési struktúrái alapján. A megfigyelt törésvonalak és törésfelületek nem voltak recensek. Figyelemre méltó, hogy egyik tárgy sem teljesen ép. A két ép bögre esetében fülük hiánya feltűnő, ráadásul az egyik pereméből egy kitört rész is hiányzik. Ugyanakkor a badeni kultúra hagyatékából ép fülű tárgyak deponálása is ismert. A hiányzó fülek ellentétpárja is megtalálható az együttesben, melyet csak egy fültörredék reprezentál és a hozzá tartozó, nagyjából közepes méretű tárgy (tál, esetleg korsó?) egyetlen másik darabja sem került elő. Ehhez hasonló párba állítható jelenség a kitört peremű bögre és egy hasonlóan kitört peremdarab önálló jelenléte, a bögre egyéb töredékeinek teljes hiányával. Mivel a bögrék kis szájmérete miatt azok hengeres nyaka-pereme meglehetősen stabil szerkezetű, a peremből mélyen kitört, közel háromszög alakú rész nagy valószínűséggel szándékos rongálás eredménye. Hasonló struktúrában kitört perem látható a budakalászi temető 344. sírjának 3. edényén (BONDÁR 2009, Pl. CXXXI.

3). A tálon és a kocsimodelleken is valószínűsíthetők szándékos rongálásnyomok. A tál fülétől jobbra egy ütés okozta becsapódás helye feltételezhető, mely törés következtében a fülön lévő jobb oldali kiemelkedés is letört. A közepes kocsinak a fülétől balra eső sarkánál van ütésre utaló becsapódási nyom, mely kagylós törésfelületű. Ezen a tárgyon és a kisméretű kocsin is a törések struktúrája szándékos összetörésre utal. A nagy kocsi a kiegészítettsége miatt nem vizsgálható ebből a szempontból. A kocsi esetében ugyancsak érdekes összevetni a csincsei három példányt más lelőhelyek hasonló tárgyainak fragmentáltsági jellemzőivel. A közepes méretű kocsimodell füle alsó csonkjának törési struktúrája teljesen megegyezik a budakalászi temető 177. sírjából előkerült kocsimodell fülcsonkjának törésével (BONDÁR 2012a, Fig. 5). A három csincsei darabon az eredetileg összesen 12 felcsúcsosodó sarokból csupán 3 sarok van meg. Két épen megmaradt felcsúcsosodás a két nagyobb kocsinak az esetében ugyanazon a sarkon van, a fültől jobbra. A harmadik sarok egy különálló töredék a kisméretű kocsiából. Párhuzamként szintén fontos látni, hogy Budakalász 177. sírjában talált kocsimodellnek mind a négy felcsúcsosodó sarka le van törve, továbbá az egyik oldal közepén a már említett bögreperemekhez kissé hasonlóan kitört rész látható, hiányzik a füle és az egyik kerék fele is. Mindez azért figyelemre méltó, mert a tárgy amúgy ép és ráadásul egy tállal volt lefedve (BONDÁR 2009, 98). A szigetszentmártoni kocsimodell egy kerámiamellékletben gazdag sírban volt, mégpedig egy tállal letakarva, álló helyzetben, ahogyan a budakalászi kocsi is (KALICZ 1976, 189). Védett pozíciója ellenére ennek a tárgynak is le volt törve legalább két felcsúcsosodó sarka, amelyek azonban kiegészítettek az online elérhető színes fotója alapján.³ Budakalászon általánosságban figyelemre méltó a temető teljes leletanyagának fragmentációs tendenciája. A kerámiák kb. egyharmada egyetlen perem-, fül-, oldal- vagy fenéktöredéket jelent, a leletek másik kb. egyharmada több darabból részben összeállítható, vagy amúgy ép, de hiányos peremű, hiányzó fülű tárgyakat jelent, míg csupán a maradék kb. egyharmada került elő épen, vagy teljesen összeállítható módon. Az ásatási leírások és fotók, valamint a jellemzően jóval a szántott zóna alatti sírmélységek, a gyakori kőpakolás és a nagyon ritka bolygatottság (BONDÁR 2009, 213) mind arra enged következtetni, hogy a budakalászi

3 A szigetszentmártoni kocsimodell színes fotója: <https://mnm.hu/hu/kiallitasok/kelet-es-nyugat-hataran/ujkokor-rezkor>

temető anyagában a fragmentáció vizsgálható mértéke nagyságrendileg megfelel a tárgyaknak a sírokba helyezésük idejében lévő állapotával. Ezek alapján felvázolható, hogy a badeni kultúra temetkezéseinek mint rituális depozitumainak rekonstruálható cselekvéssorában gyakran megtörtént a kerámiák szándékos rongálása, mielőtt azokat eltemették. Az egyetlen töredékkal reprezentált tárgyak esetében természetesen nem valószínű azoknak a temetési szertartás során való rongálása, de jelentős mennyiségük alapján a tudatos deponálásukra lehet következtetni.

További érdekesség a budakalászi temetőből, hogy azon talpas kelyhek közül kettő, melyek szögletes kialakításúak – bár nem kocsimodellek, de formájuk alapján mégis valamiképp közel állnak a kocsik ábrázolásához –, szintén három letört felcsúcsosodó sarokkal lettek eltemetve a 3. és a 118. sírba (BONDÁR 2009, Pl. III. 3/1, Pl. LII. 118/2).

A tűz lehetséges szerepe a depozitum keletkezésekor

Fontos megjegyezni, hogy a gödör betöltésének részletes leírása szerint a tűznek szerepe volt a rekonstruálható deponálási aktusban, amennyiben a gödör betöltése rövid időn belül történt. Ebben az esetben a tárgyak összetörése után azok töredékeit a gödör aljában lévő kisebb betöltés tetejére szórták, ezután az akár egy nap alatt lejátszódó, többszöri alkalommal történt tűzgyújtás, majd a tűzmaradványok vékony földréteggel történő elfedésének ismétlődő aktusa rekonstruálható. A másik lehetőség szerint a deponált tárgyak csupán

egy később lassan betemetett gödörbe kerültek. Ennek viszont ellentmondani látszik az, hogy az ismert badeni gödrök betöltése csak nagyon ritka esetben rétegzett ennyire gazdagon. György László véleménye szerint is a gödörben vagy környékén egy (vagy több) szertartást végeztek a deponálás és a betemetés során (GYÖRGY 2014, 90). Tekintve, hogy a tűz szerepe körvonalazható ebben az esetben, várhatnánk, hogy a kerámialeletek között találhatunk másodlagosan égett darabokat (GUCSI 2020). Ellenben csak a fültöredék kapcsán merülhet fel, hogy lehet közepes mértékben másodlagosan égett, de ez nem határozható meg rajta egyértelműen, mert egyik törésfelülete sem oxidált. Narancsos színe a badeni kultúrára jellemző, tűzfoltos égetés eredménye is lehet. A „szett” egyetlen másik tárgyán sem figyelhető meg, hogy közvetlen kapcsolatba került a tűzzel, amely oxidációs foltokat eredményezett volna rajtuk. Ez arra utal, hogy a leletek feletti hamus rétegben a faszén már nem izzott amikor azzal elfedték a kerámiákat.

A KÉSŐ RÉZKORI KOCSIK JELLEMZŐI

Az eddigiekből is jól érzékelhető, hogy a csincsei 293. objektumból egyedülálló leletek kerültek elő. A „szettben” három csökkenő méretű, díszített, festett, füles, szögletes „edény”, egy díszített füles tál, három bögre (kettő ép, egy töredékes) és néhány edénytöredék van. Hasonló összetételű leletegyüttest jelenleg nem ismerünk a korszak más lelőhelyeiről (6. kép).

6. kép. Csincse, a különleges leletegyüttes (Fotó: Baranczó Benedek, Herman Ottó Múzeum)
Fig. 6. Csincse, the remarkable assemblage (photo by Benedek Baranczó, Herman Ottó Museum)

A Múzeum közösségi oldalán közzétett rövid ismertetés, és az ugyanott elérhető videó is kocsiként mutatja be a legnagyobb tárgyat.⁴ A kiállított leletről készült videót és a kocsi rövid bemutatását Kertész Gabriella Nikoletta és Csengeri Piroska régészeknek köszönheti a nagyközönség.

Miért tekinthető kocsinak egy olyan szögletes tárgy, amelynek nincs kereke?

Erre a kérdésre – bármilyen meglepő is – nem könnyű válaszolni. Az nyilvánvaló, hogy a Kr. e. 4. évezred második felében megalkotott nehézszekér és a későbbi kocsik nem működhetnek kerekek nélkül. De más eszközöknek is van kereke!

Ma már egyre több ábrázolás és lelet bizonyítja, hogy az ekéhez is használtak kereket egészen korai időktől, és praktikus szállítóeszközt is alkottak meg két kerékkal, amelyet még a 20. században is használtak. 1991 nyarán Kelet-Törökországban fotózta le Martin Nadler több faluban is ezt a szénahordáshoz használt, ökrök vontatta, A alakú, kétkerekű, fából készült szállítóeszközt (NADLER 2002, Fig. 1; BONDÁR 2012a, Fig. 4), amelynek készítési fázisait egy, a kocsikutatás szempontjából nagyon jelentős konferencián mutatták be (PÉTREQUIN ET AL. 2006, Fig. 4). E kétkerekű taligák a termények vagy a széna rövid távú mozgatására, szállítására voltak használatosak. A négykerekű kocsi már komolyabb távolságok megtételét tette lehetővé, tárgyak, termények és emberek szállítására is alkalmas volt.

Ha tehát régészeti kontextusban kisméretű, átlukasztott kerámiakorong kerül elő, az egyáltalán nem jelenti azt, hogy kocsialkatrészt találtak. Fettich Nándor vetette fel, hogy a kerék már csak azért sem lehet a kocsit kizárólagosan definiáló tényező, mert görögökre bármit tehetek, attól az még nem vált kocsivá. Ismerünk kerek urnákat is, amik szintén nem tekinthetők kocsinak (FETTICH 1969, 31). A kerék tehát nem egyértelmű bizonyíték a kocsi azonosításához, ahogyan a szögletes edény sem. A neolitikumtól a bronzkorig több régészeti kultúrában is ismertek különböző

szögletes edények, amelyeket a kutatók többsége nem tekint kocsinak.

Melyek tehát azok az ismérvek, elemek, amelyek egyértelművé teszik, hogy kocsimodellt találtunk?

2012-ben megjelent magyar és angol nyelvű könyvemben (BONDÁR 2012, 2012a)⁵ igyekeztem definiálni a kocsimodellek ismérveit. Elemzésem szerint *több technikai részlet együttes előfordulása és a már ismert analógiák* alapján lehet kijelenteni egy-egy tárgyról, hogy kocsit ábrázoló, kiégetett agyagból készült makett lehetett.

Ezek az együttes elemek: a szögletes kocsitest és a tengely helyét jelző átfúrás; a szögletes kocsiszekrény alján a tengelyt jelző bütyök vagy egyéb kitüremkedés; a kocsitest és a kerék; a szögletes kocsiszekrény és a kocsit húzó állatok szimbolikus jelzése; illetve a felsorolt elemek bármilyen kombinációja. Kocsira utal még a kocsi alján az egymáshoz illesztett deszkalapok jelzése; továbbá a kocsirúdra vagy a hámrá, járomra utaló elemek is.

A csincsei három makettnél számunkra nem kétséges, hogy miniatűr kocsikat ábrázolnak. Az alábbiakban azt mutatom be, hogy miért.

A csincseiekhez hasonló, fordított csonkagúla alakú kocsiszekrényvel készült maketteket Budakalász 177. sírból (BONDÁR 2012a, Fig. 5), Szigetszentmártonról (BONDÁR 2012a, Fig. 15. 2) és Esztergom-Szentkirályról a 21. és 29. objektumból ismerünk (BONDÁR 2012a, Fig. 13. 2–3). A csincsei leleteknél a kocsiszekrény alját vizsgálva⁶ megállapíthatjuk, hogy az 1. és 3. sz. szögletes tárgy aljának belső oldalán az egymáshoz illesztett deszkalapokra utaló bekarcolt jelzés, a 2. sz. modellen kereszt alakban kialakított töredékes borda van (4. kép). Az egymás melletti deszkákat a budakalászi temető 177. sírjában talált modellen is bekarcolt vonalak mutatják (BONDÁR 2012a, Fig. 5, az alulnézeti rajzon). A csincsei kocsimodellekkel immár két lelőhelyről is említhetünk a szerkezetre utaló, a kocsiszekrény aljának kialakítását jelző autentikus ábrázolást. Az Esztergom-szentkirályi kisméretű töredékeknel

4 <https://www.youtube.com/watch?v=T4-jbrczYH0> (elérve: 2022. március 22.)

5 A két kötet nem teljesen azonos. A magyar nyelvű könyv egy digitális kiadói pályázat támogatásával jelent meg fekete-fehér képekkel. Az angol nyelvű kötet szövege kissé bővebb, színes képek, grafikonok és a végén egy kihajtos elterjedési térkép van a kocsik ismeretét bizonyító leletek elterjedéséről. Mindkét kötetben részletes hivatkozás- és irodalomjegyzék található a korábbi kutatásokra, ezért a jelen cikkben az angol kismonográfiámban szereplő adatra, képre hivatkozom, onnan visszafejthetők az első közlések, érdemi összefoglalások a témában.

6 A legnagyobb, kiállított modellt Tóth Edina restaurálta újra (2021). Itt jegyezzük meg, hogy a korábbi restaurálás során széles ragasztószalaggal rögzítették a három kocsimodell összetartozó részeit a tárgyak alján. Sajnos emiatt a szerkezetre utaló eredeti jelzések csak a belső oldalon vizsgálhatók a másik két töredékes darabon.

nincs a kocsi aljának kiképzésére utaló fogódzónk, a szigetszentmártoninál túlságosan keskeny a kocsialj és a rátett két hosszúkas tengelytől nem is látszik, milyen lehetett a mintául szolgáló valódi kerek jármű aljzata.

A három csincsei példány egyikén sincs a kerékre utaló adat (tengely vagy a kerek bármilyen jelzése). Ennek ellenére kocsimodellnek tartjuk a tárgyat. A budakalászi 177. sír kocsimodelljének kerekai kívül laposak, belül kúposak, a tárgyat kerekére állítva tették a jelképes sírba. Esztergom-Szentkirály 21. és 29. telepobjektumából előkerült két kocsimodell töredékén a budakalászihoz hasonló lapos, korongszerű kerék lehetett.

A szigetszentmártoni modellen azonban másfajta kerékmegoldással találkozunk (BONDÁR 2012a, Fig. 15. 2), mint az említett, lapos kerekekkel együtt ábrázolt többi kocsiszobron. A szigetszentmártoni kocsinál világosan látszik, hogy nem a tömör, önálló kereket ábrázolták, hanem két egymás mellé helyezett, hosszúkas tengelyen ülő, kerékként befejezett görgőt tettek a szögletes kocsi alá. Hasonló megoldást látunk egy mezopotámiai modellenél is (BONDÁR 2012, Fig. 15. 1). Jól látható, hogy két, kerékekkel ellátott tengelyre rögzítették az ekhós szekér jellegű, fedett kocsikast. Ugyanezt figyelhetjük meg egy másik anatóliai plasztikánál is (BONDÁR 2012a, Fig. 15. 3): itt a bronzból készült modellen a két-két kereket tartó tengelyekre rögzítették a kocsiszekrényt, csakúgy, mint egy ugyancsak anatóliai bronzkocsinál, ahol az alulnézetet bemutató fényképen (BONDÁR 2012a, Fig. 15. 4) jól látszik ez a megoldás. Két, nemrégiben ismertté vált délkelet-anatóliai, Abamor lelőhelyen talált bronzmodellen (KULAKOĞLU 2003, Fig. 2, 7) is ugyanezt látjuk. E nagyméretű (54–55 cm hosszú) makettek alapján – talán minden eddig ismertnél jobban – láthatjuk ennek a kocsi típusnak a szerkezeti elemeit, a kocsihúzó rúd és a tengely rögzítését, valamint a kerék és a tengely összekapcsolását. A lelőhelyen talált harmadik kocsimodell ekhós szekeret ábrázol (KULAKOĞLU 2003, Fig. 1).

Ezek a példák is bizonyítják, hogy többféle megoldás és több szekértípus létezett különböző területeken. De előfordul az is, hogy ugyanazon a lelőhelyen találtak más-más szerkezetű kocsimodell.

Budakalászon a temető 158. sírjából (BONDÁR 2012a, Fig. 6), Esztergom-Szentkirályon a 3. sz. telepödről (BONDÁR 2012, Fig. 13. 1) látott napvilágot a már bemutatott makettektől eltérő típusú kocsi. Ezeken nem volt kerék, kis bütykökön vagy lapos talpakon

álltak, mint a korábbi, bolerázi időszak vaskos modellje, amely Kaposvárról ismert (BONDÁR 2012a, Fig. 14).

A harmadik tényező, ami a szögletes, füles edények kocsiaként való értékelését erősíti, az maga a fül. A klasszikus badeni időszak modelljeinek közös jellemzője a négyszögletes kocsiszekrény rövidebb oldalán lévő, a perem fölé emelkedő nagyívű fül (Budakalászi 177. és 158. sír, Szigetszentmárton, Esztergom-Szentkirály két makettje), amely véleményem szerint a kocsiaként fogott igavonó állatok fogatolásának módjára is utalhat, nemcsak füles edényként értelmezhető, ahogyan ezt eddig tettük. Közép-Anatóliából, Külteperől ismert egy későbbi időszakból, a Kr. e. 2. évezred elejéről származó kocsiábrázolás (BONDÁR 2012a, Fig. 18. 2), amelynek alapján ezt az ötletet felvettem. A domborművön négyszögletes, kétkerekű (küllös) kocsin áll a kocsihajtó. A kocsiszekrény aljából induló kocsihúzóhoz két lovat fogtak be, a lovak szájához rögzített kötőfék a kocsihajtó kezébe kunkorodik vissza. Erre utalhat az említett kocsi edények füle.

ÖSSZEGLÉZÉS

Az ismert kocsimodelleket áttekintve tipológiai alapon is kirajzolódik két horizont a kocsiaknál. A bolerázi időszakban vaskos, teljes felületén bekarcolt vonalakkal (BONDÁR 2012a, Fig. 8, Fig. 10, Fig. 11, Fig. 12, Fig. 14) vagy zeg-zug mintákkal díszített makettek készültek. Megtalálhatók a kocsi húzó állatok applikációi is néhány esetben a kocsiszekrény elején (BONDÁR 2012a, Fig. 7, Fig. 9, Fig. 14). Ismerünk ekhós szekérre emlékeztető, kisméretű példányokat is (BONDÁR 2012a, Fig. 7, Fig. 8. 3.).

A csincsei kocsimodellekhez hasonló budakalászi (177. sír), szigetszentmártoni és Esztergom-szentkirályi kisméretű tárgyak a klasszikus badeni kultúra idején készültek. Közös jellemzőjük a kocsiszekrény négy sarkának kicsúcsosodása, a kocsiszekrényre applikált szalagfül, a bekarcolt V betűkből kialakított díszítősávok kombinációi, és a kocsi szerkezetére utaló jelzések. Mindezek az elemek megtalálhatók a csincsei példányokon is, így reményeink szerint kétséget kizáróan alátámasztottuk érvelésünket, mely szerint mindhárom füles edény kocsimodellnek tekinthető e különleges leletegyüttesben.

A klasszikus badeni időszakra keltezhető kocsiak már láthatóan fejlettebbek voltak. A korábbi

robusztus alkotások helyett vékony falú, könnyebb kocsikas készült és a kocsirúd vagy a fogatolásra utaló fül került ezekre a példányokra. Díszítésük is megváltozott. A festés és bekarcolt V alakú mintázat szimbolikáját sajnos nem tudjuk megfejteni, de az nem kétséges, hogy ezeknek a díszítésásvoknak és a vörös festésnek egykoron jelentése és jelentősége volt.

A kerék és a kocsi innovációjának fontosságával, a különböző időszakok kocsimodelljeivel több munkámban is foglalkoztam (BONDÁR 2006; 2012; 2012a; 2012b; 2018), így e jelentős innováció gazdasági, társadalmi hatásait most nem tartom szükségesnek bemutatni. Az azonban vitathatatlan, hogy a 4. évezred második felében létrejött, máig létező felfedezések és újítások jelentősen megváltoztatták az újdonságok befogadására készen álló közösségek életét, és átrendezték a korábbi időkben létrejött kapcsolati hálózatot is. Mindez elsősorban a temetkezésekben hagyott sajátos lenyomatot: a létrejött új elit új értékrendjét a sírba tett relikviákon keresztül ismerhetjük meg.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönetet mondok Wolf Máriának a közlési engedélyért, Csengeri Piroskának az előkészületekben nyújtott segítségéért és Fortuna Laura adattárosnak a dokumentáció előkészítéséért. Köszönettel tartozom a Kutatószolgálat munkatársainak: Baranczó Benedeknek a leletgyűttestről készített fotóért, Nagy Zoltánnak az adminisztrációban nyújtott segítségért és Tóth Arnoldnak a cikk befogadásáért. Köszönet illeti Mervel Mátét a maglenyomat meghatározásáért és köszönetet mondok Gucsi László szerzőtársamnak a rajzokért.

Végül köszönettel tartozom az NKFI K-128413 pályázati támogatást nyújtó Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatalnak.

RÖVIDÍTÉSEK

M.: Magasság
Tá.: Talp átmérő
Pá.: Perem átmérő
Fv.: Falvastagság
Faz.: Fazekas tudásszintje
Ltsz.: Leltári szám

IRODALOM

- BONDÁR, Mária
2006 Le chariot en Europe au Chalcolithique récent. In PÉTREQUIN, Pierre–ARBOGAST, Rose-Marie–PÉTREQUIN, Anne-Marie–WILLIGEN, Samuel van–BAILLY, Maxence (eds.): *Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère*. CNRS, Paris. 225–237.
- 2009 Catalogue of graves. In BONDÁR, Mária–RACZKY, Pál (eds.): *The Copper Age Cemetery of Budakalász*. Pytheas. Budapest. 31–196.
- 2012 *Agyag kocsimodellek a Kárpát-medencéből (Kr. e. 3500–1500)*. Archaeolingua, Budapest.
- 2012a *Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC)*. (Series minor 32.) Archaeolingua, Budapest.
- 2012b A New Late Copper Age Wagon Model from the Carpathian Basin. In ANREITER, Peter–BÁNYFFY, Eszter–BARTOSIEWICZ, László–MEID, Wolfgang–METZNER-NEBELSIC, Carola (eds.): *Archaeological, cultural and linguistic heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. Archaeolingua, Budapest. 79–92.
- 2018 Prehistoric Innovations: Wheels and Wheeled Vehicles. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69. 271–298.
- FETTICH Nándor
1969 Újabb adatok az őskori kocsizhoz a Kárpát-medencében. *Ethnographia*, 90. 29–71.
- GUCSI, László–SZABÓ, Nóra
2018 Examination and possible interpretations of a Middle Bronze Age structured deposition. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, Ser. 3. No. 6, 217–285.
- GUCSI, László
2020 Methods of Identification for Ceramics with Traces of Secondary Burning and their Occurrences in Mortuary and Ritual-related Assemblages. *Dissertationes Archaeologicae, ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös*, Supplementum 3. ΜΩΜΟΣ IX. The Archaeology of ritual – Proceedings of the IXth conference of researchers of prehistory. 215–239.

- 2021 Technological observations on a Late Copper Age ceramic assemblage from Hódmezővásárhely–Kopáncs–Olasz-tanya, Hungary. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae*, Ser. 3. No. 9, 41–100.
- GYÖRGY László
- 2014 *Észak-Magyarország a késő rézkorban. A Baden-kultúra leletei Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- KALICZ, Nándor
- 1976 Ein neues kupferzeitliches Wagenmodell aus der Umgebung von Budapest. Festschrift für Richard Pittioni, zum siebzigsten Geburtstag. *Archaeologica Austriaca*, Beiheft 13, 189–201.
- KULAKOĞLU, Fikri
- 2003 Recently discovered bronze Wagon Models from Sanliurfa, Southeastern Anatolia. *Anadolu / Anatolia*, 24. 63–77.
- NADLER, Martin
- 2002 Anatolische Impressionen. In KÖNIGER, Joachim–MAINBERGER, Martin–SCHLICHOTHERLE, Helmut–VOSTEEN, Markus (eds.): *Rad und Wagen. Zur Frage früher Transportmittel nördlich der Alpen*. (Hemmenhofener Skripte 3.) Janus Verlag, Freiburg i Breisgau. 93–98.
- PÉTREQUIN, Pierre–ARBOGAST, Rose-Marie–PÉTREQUIN, Anne-Marie–WILLIGEN, Samuel van–BAILLY, Maxence
- 2006 *La traction animale au Néolithique: diversité des documents, diversités des approches*. In PÉTREQUIN, P.–ARBOGAST, R. M.–PÉTREQUIN, A. M.–WILLIGEN, S.–BAILLY, M. (eds.): *Premiers chariots, premiers araires. La diffusion de la traction animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ère*. CNRS, Paris. 11–20.
- RAJNA András
- 2002 Rézkori leletek Csincse 14. számú lelőhelyről. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészet. Budapest
- WOLF Mária
- 1997 Csincse-Gomba Barna földje. *Régészeti Füzetek*, Ser I. 49. 62.

**A REMARKABLE LATE COPPER AGE ASSEMBLAGE FROM CSINCSE
A SET OF NEW WAGON MODELS**

Keywords: Baden culture, wagon models, manufacturing technique, biography of the vessels

A remarkable assemblage came to light in 1995 at the Csincse–Gomba Barna földje site (M3 motorway, Site 14), one article of which was displayed as part of the “Artwork of the Month” series of the Herman Ottó Museum of Miskolc in February 2022. Described and discussed in the study is a remarkable “artefact set” with a quite singular composition of the Baden culture.

László Gucsi has since long been engaged in the creation of pottery using prehistoric potting techniques and he describes the pieces in question based on his expertise in this field. He offers a detailed survey of manufacturing techniques, as well as of the form and ornamentation. His observations point well beyond the usual vessel descriptions found in archaeological publications. He was able to ascertain that the vessels found in Pit 293 had been made by potters with different potting skills. There are no use-wear traces visible to the naked eye on the three wagon models, while the other artefacts exhibit slight traces of wear. The fracture patterns of the ceramic finds suggest that they had been intentionally broken before their deposition.

Reviewing the analogies and broader context of the three ceramic articles interpreted as wagon models of differing sizes, Mária Bondár offers a detailed discussion of why these three artefacts lacking wheels can nevertheless be regarded as miniature models of wheeled vehicles. [translated by the authors]

Mária Bondár – László Gucsi

HERMAN OTTÓ MÚZEUM